

UOT 811

K.H.Haqverdiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
h.kemale86@yahoo.com

DİLLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: dil kontaktları, dillərin daşıyıcıları, dilin zənginləşməsi, etnik qruplar və birliklər, qrammatik struktur, dilin lüğət tərkibi

Hər hansı bir insan kollektivi, xalqlar, toplum özünün tarixi inkişafı ərzində digər toplumlarla müxtəlif təmaslarda (mədəni, iqtisadi, təsərrüfat, siyasi, hərbi, dini və s.) olur. Bu, eyni zamanda həmin insan kollektivlərinin istifadə etdiyi dillərin təması, kontaktı deməkdir. Dil kontaktları müxtəlif dillərin daşıyıcılarının bir-biri ilə daimi ünsiyyəti sayəsində gerçəkləşir.

Dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi problemi ilə dilçiliyin xüsusi sahələrindən olan “kontakt dilçiliyi” məşğul olur. Kontakt dilçiliyi konkret geopolitik məkanda müəyyən tarixi və sosial şərtlər daxilində müxtəlif dillərdə danışan xalqların, etnik qrupların və birliklərin, insan kollektivlərinin ünsiyyətini öyrənir. “Dil kontaktları” terminini ilk dəfə tanınmış dilçi alim A.Martine işlətməmiş, daha sonralar həmin termindən U.Vaynrayh istifadə etmişdir. Dilçilərin bir qrupu “dil kontaktları” terminini qəbul etmir, onun yerinə “dillərin qarşılıqlı əlaqəsi” terminini işlətməyi daha məqsədəuyğun hesab edirlər. Biz hər iki termini, yəni həm “dil kontaktları”, həm də “dillərin qarşılıqlı əlaqələri” terminlərini uğurlu hesab edirik və məqalədə hər ikisindən istifadə etməyi nəzərdə tuturuq. Bizim fikrimizcə, bu terminlər sinonim terminlərdir.

İstər dillərin inkişafının əvvəlki dövrlərində, istərsə də müasir dövrdə dil kontaktları dillərin zənginləşməsinin əsas vasitələrindən biri olmuşdur və olmaqdadır.

K.A.Ахвердиева

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКОВ

Ключевые слова: языковые контакты, носители языка, обогащение языка, этнические группы и союзы, грамматические структуры, словарный состав языка

Любой человеческий коллектив, народы, общество в ходе своего исторического развития вступают в контакт (культурный, экономический, хозяйственный, политический, военный, религиозный и т. д.) с другими обществами. Языковые контакты реализуются благодаря постоянному общению носителей разных языков.

Проблемой изучения взаимоотношения языков занимается одна из особых сфер лингвистики «лингвистика контакта». Контактная лингвистика изучает общение народов, этнических групп и союзов, также человеческих коллективов,

разговаривающих на разных языках в конкретном геополитическом мире в пределах определенных исторических и социальных условий. Термин «языковые контакты» был впервые использован известным лингвистом А.Мартином, позже этот термин использовал У.Вайнрай. Группа лингвистов не воспринимает термин «языковые контакты», вместо него считает более целесообразным использовать термин «взаимосвязь языков». Мы оба термина, то есть как «языковые контакты», так и «взаимоотношения языков» считаем удачными и в статье предусматриваем использовать оба термина. По нашему мнению, эти термины являются синонимами.

Как и в предыдущие периоды развития языка, так и в современный период языковые контакты были и продолжают быть одним из основных средств обогащения языков.

K.H.Hagverdiyeva

THE INTERRELATION OF THE LANGUAGES

Keywords: *language contacts, the native speakers, the enrichment of the language, the ethnic groups and associations, the grammatical structure, the dictionary content of the language*

Any human group, peoples, community has different relationships with the other nations (cultural, economical, agricultural, political, military, religious, etc.) during its historical development. It also means the contact of the languages used by these human groups. The language contacts are realized by the constant communication of the different native speakers.

Being the special area of the linguistics “the contact linguistics” is engaged in the problem of studying the interrelation of the languages. The contact linguistics studies the interaction of the peoples, ethnic groups and unions, and human societies in different geopolitical space within certain historical and social conditions. The term “language contacts” was used by the well-known linguist A.Martine for the first time, then by U.Weinreich. A group of the linguists does not accept the term "language contacts," but they consider more reasonable to use the term “the interrelation of the languages” instead of it. We consider the terms, both "language contacts" and “the interrelation of the languages” are successful, and we intend to use both of them in the article. In our opinion, these terms are synonymous terms.

The language contacts have become and are one of the main means of enriching the languages either in the previous periods of the development of the language, or in modern times.

Hər hansı bir insan kollektivi, xalqlar, toplum özünün tarixi inkişafı ərzində digər toplumlarla müxtəlif təmaslarda (mədəni, iqtisadi, təsərrüfat, siyasi, hərbi, dini və s.) olur. Bu, eyni zamanda həmin insan kollektivlərinin istifadə etdiyi dillərin təması, kontaktı deməkdir. Başqa sözlə desək, mədəni, iqtisadi, siyasi, hərbi, dini kontaktların varlığı dillərin kontaktını da

şərtləndirmiş olur. Dil kontaktlarının sosial şərtlənməsi müxtəlif etnik və dil qrupları nümayəndələrinin öz aralarında ünsiyyətə girmək zərurəti (iqtisadi, ticarət, hərbi, təsərrüfat və s. səbəblərdən) ilə təyin olunur. Daha dəqiq, dil kontaktları daim təkrarlanan dialoq, müxtəlif dillərin daşıyıcılarının bir-biri ilə daimi ünsiyyəti sayəsində gerçəkləşir. Buna uyğun olaraq, kontakta girən dillərin ya hər ikisini mükəmməl bilmək, ya da ən azı yad dili passiv formada başa düşmək tələb olunur. Neyrolinqvistika ilə məşğul olan tədqiqatçılar bu fikirdədir ki, insanın baş beyininin qabığının bir yarımkürəsi (əsasən, sol, dominant yarımkürəsi) bir dili, məsələn, Azərbaycan dilini bilir, digər yarımkürə (əsasən, sağ yarımkürəsi) isə məhdud səviyyədə ikinci dili bilir və ya başa düşür (məsələn, Azərbaycanda yaşayan rutulların, saxurların, qızların dili). Yarımkürələrarası əlaqə kanalları ilə kontaktda olan dillərdən birinin forması digər yarımkürəyə ötürülür. Bunun nəticəsində bir dilin forması ya başqa dildə danışan adamların yaratdığı mətnə daxil edilir, ya da həmin mətnin tərtibi zamanı dolayısı yolla təsir göstərə bilir.

Dil kontaktlarının linqvistik nəticələri kontakta girən dillərin hər birinin funksional inkişaf səviyyəsindən, dillərin genetik yaxınlığı amili və kontaktın intensivliyindən birbaşa asılıdır. Dillərin kontaktı ədəbi dillər səviyyəsində olduğu kimi, dilin kodlaşdırılmamış mövcudluğu formalarında, yazılı və şifahi şəkillərdə də baş verə bilər. Dilçilik ədəbiyyatında kontaktın iki əsas formasını göstərirlər:

1) kazual, yəni müəyyən zaman kəsiyində baş verən, təsadüfi kontakt. Bu dillərin bir-biri ilə daimi olmayan qeyri-ardıcıl kontaktıdır. Belə kontakt nəticəsində kontakta girən dillərin birindən digərinə müəyyən miqdarda söz keçir və kontakt bununla da hədudlanır;

2) permanent, yəni dillərin bir-biri ilə daimi, sıx kontaktı.

Permanent kontakt öz növbəsində iki yerə ayrılır:

a) xarici, yəni sıx iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrə malik, bir-birinə yaxın ərazilərdə yerləşən dövlətlərin xalqlarının arasında olan kontakt. Bu zaman bir dildən digər dilə müxtəlif xarakterə malik külli miqdarda söz keçir, leksika və frazeologiya kalka olunur, hətta bəzi fonemlər yad dildən alınır (məsələn, yunan dilindən latın dilinə keçən *ch* [x] fonemi kimi);

b) daxili, yəni bir dövlətin tərkibində olan xalqların arasındakı kontakt. Qədim Romada latın və italyan dilləri, eləcə də tabe edilmiş xalqların dilləri arasındakı kontakt [7, s.13].

Dil kontaktlarının fərqli formaları arasındakı müxtəlifliyi də nəzərə almaq lazım gəlir. Belə ki, dillərin kontaktı müxtəlif dil daşıyıcılarının birbaşa ünsiyyəti zamanı ortaya çıxdığı kimi, yad dil məktəbdə öyrənilə bilər. Birinci halda müxtəlif səhvlər müşahidə olunur ki, bu səhvlər müxtəlif dil daşıyıcılarının ünsiyyətinə mane ola bilmir. İkinci halda isə dil səhvsiz, düzgün qaydada öyrənilməlidir.

Qeyd eləmək lazımdır ki, kontakta girən dillərin bir-birinə yaxınlıq səviyyəsi də kontaktın linqvistik nəticələri baxımından əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan da kontakta girən dillərin bir-birinə yaxınlığı və ya uzaqlığı baxımından kontaktın bəzi növlərini müəyyənləşdirmək olar:

1) müxtəlif strukturlara malik olan, qohum olmayan dillərin kontaktı. Rus dili ilə Azərbaycan, yaxud fransız dili ilə türk dili arasındakı kontaktı buna nümunə göstərmək olar. Rus dili hind-Avropa dillərinin slavyan qrupuna, türk və Azərbaycan dilləri isə türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna, eləcə də fransız dili hind-Avropa dillərinin roman qrupuna daxildir. Bu dillər müxtəlif dil ailələrinə məxsus olduqları üçün bu dillər arasında hər hansı bir yaxınlıqdan danışmaq mümkün deyil;

2) qohum, lakin bir-birindən kifayət qədər uzaq olan, özünün qrammatik strukturu və lüğət tərkibi ilə fərqlənən dillərin kontaktı. Rus dili ilə fars dilinin, yaxud ingilis dili ilə çex dilinin kontaktını buna nümunə göstərmək olar. Rus və fars dilləri hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olsalar da, fərqli qruplarda yer alırlar. Yəni, rus dili hind-Avropa dillərinin slavyan, fars dili isə İran dilləri qrupuna aiddir. Eləcə də ingilis dili hind-Avropa dilləri ailəsinin german, çex dili isə slavyan qrupuna daxildir. Doğrudan da, göstərilən dillər həm qrammatik struktur, həm də lüğət tərkibi baxımından kifayət qədər fərqlənirlər;

3) bir-birinə qohum olan, uyğun qrammatik struktura və lüğət tərkibinə malik dillərin kontaktı. Rus dili ilə Ukrayna, yaxud Azərbaycan dili ilə türk dili arasındakı kontaktı buna nümunə göstərmək olar. Rus və Ukrayna dilləri hind-Avropa dillərinin slavyan qrupuna, Azərbaycan və türk dilləri isə türk dillərinin oğuz qrupuna aiddir. Buna görə də bu dillər uyğun qrammatik struktura və lüğət tərkibinə malikdir.

Dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi problemi ilə dilçiliyin xüsusi sahələrindən olan “kontakt dilçiliyi” (bunu bəzən “dil kontaktları dilçiliyi”, “dilçilik kontaktologiyası” da adlandırırlar) məşğul olur [22, s.15; 20, s.25]. Kontakt dilçiliyi konkret geopolitik məkanda müəyyən tarixi və sosial şərtlər daxilində müxtəlif dillərdə danışan xalqların, etnik qrupların və birliklərin, insan kollektivlərinin ünsiyyətini öyrənir [14, s.12]. “Dil kontaktları” terminini ilk dəfə tanınmış dilçi alim A.Martine işlətməmiş, daha sonralar həmin termindən U.Vaynrayh istifadə etmişdir [21]. Müasir dövrdə də bu termin öz işləkliyini qorumaqdadır. Burada bir məsələnin də üzərində dayanmaq lazım gəlir. Belə ki, dilçilik ədəbiyyatında bəzən “dil kontaktları” (dil əlaqələri) termininin metafora olması, yəni metaforik şəkildə işlənməsi məsələsini tənqid edirlər. Həqiqətən də, əslində kontakta girən dillər deyil, həmin dillərin daşıyıcıları, başqa sözlə desək, müxtəlif dilli kollektivlərdir. Bu mənada “dil kontaktları” termininin metaforik işlənməsini qəbul etmək lazım gəlir. Lakin K.S.Zaxvatayevanın da qeyd etdiyi kimi, dilin ictimai təzahür olduğunu və nitqdə reallaşdığını nəzərə alsaq, bu metafora özünü tamamilə doğruldur [11, s.165-170]. Dilçilərin bir

qrupu “dil kontaktları” terminini qəbul etmir, onun yerinə “dillərin qarşılıqlı əlaqəsi” terminini işlətməyi daha məqsədəuyğun hesab edirlər. Biz hər iki termini, yəni həm “dil kontaktları”, həm də “dillərin qarşılıqlı əlaqələri” terminlərini uğurlu hesab edirik və tədqiqat işində hər ikisindən istifadə etməyi nəzərdə tuturuq. Bizim fikrimizcə, bu terminlər sinonim terminlərdir.

Qeyd eləmək lazımdır ki, dil əlaqələri dillərin zənginləşməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. H.Həsənov bu münasibətlə yazır ki, dillərin qarşılıqlı münasibəti genişləndikcə dillər arasında əlaqələr də genişlənir, bir dildən digər dilə leksik ünsürlər keçir. Bu və ya digər dilə keçən ünsürlər onun lüğət tərkibini zənginləşdirir, inkişafına təkan verir. Müxtəlif xalqların dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi və zənginləşməsi onların iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı ilə bağlıdır. Bu proses dillərin qanunauyğun qarşılıqlı əlaqəsi zəminində zənginləşməsi ilə nəticələnir [1, s.137].

Buradan aydın olur ki, qohum, yaxud qohum olmayan etnik birliklərin kontaktı həmin etnik birliklərin daşıyıcısı olduğu dillərin zənginləşməsində mühüm həlqələrdən biridir. Nəzəri dilçilikdə belə bir fikir müdafiə olunur ki, dünya dilləri içərisində yalnız özünəməxsus sözləri işlədən, başqa dillərdən söz almayan heç bir dil yoxdur. Çünki istənilən etnik birlik uzun tarixi inkişaf nəticəsində digər etnik birliklərlə təmasda olur. Bu təmas nəticəsində dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşunda müəyyən dəyişikliklər baş verir. Kontaktın uzun və ya qısamüddətli olması dillərin zənginləşməsində aparıcı rola malikdir. Qısamüddətli kontakt zamanı dillərin leksik quruluşunda innovasiyalar əmələ gəlir. İnnovasiya dedikdə, dilə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən gətirilən və zaman keçdikcə həmin dilin yayıldığı ərazinin böyük bir hissəsinə yayılan dil təzahürləri nəzərdə tutulur. Bu mənada E.Haugenin aşağıdakı qeydi xüsusilə diqqətəlayiqdir: “Görünür ki, hər bir alınma söz əvvəlcə hər hansı bir şəxs tərəfindən edilir, sonra isə başqaları həmin sözü qəbul və təkrar edir və ola bilsin ki, bu proses dəfələrlə təkrar olunur” [16, 344-345].

Buradan aydın olur ki, alınma dedikdə, yalnız başqa dillərdən alınmış leksik vahidlər nəzərdə tutulmamalıdır. Morfoloji, eləcə də sintaktik səviyyədə də alınmalar mümkündür və dünya dillərinin materialları bunu aydın şəkildə göstərir. Lakin bunun üçün dillərin kontaktı birbaşa və sürəkli olmalıdır. Uzun müddətli kontakt zamanı nəinki dillərin leksik quruluşunda, eləcə də dillərin fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşunda əhəmiyyətli dəyişmələr müşahidə olunur. Bir dildən digər dilə söz keçməsi kontakta girən dillər arasında ən çox və tez-tez özünü göstərən təzahürdür. Buna görə də alınma dedikdə, ilk növbədə leksik alınmalar yada düşür. XX əsrin ikinci yarısında rus dilinə başqa dillərdən keçmiş yemək adlarını tədqiq edən A.R.Şxumişxova yazır ki, bu dövrdə rus dilinə yad dillərdən xeyli yemək adı bildirən söz keçmişdir: tərəvəz adları – *броколи, корнишон, патиссон*; meyvə adları – *лайм, нектарин, маракуйя*; ət məhsullarının adları – *салями, эскалон*; süd məhsullarının adları – *йогурт*;

kartof məhsullarının adları – *крекер, крауссан, чипсы*; desert adları – *конфитюр, чизкейк*; yemək əlavələrinin adları – *кетчуп*; spirtli və spirtsiz içki adları – *виски, матэ, мохито, оранжад, пенси-кола, саке, тоник* [18, 193]. Belə yeməklər ənənəvi rus yeməkləri ilə müqayisədə daha bahalıdır və onların hamısı idxal olunur. Belə yeməklər cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinin süfrəsində olur və bu prestij hesab olunur. Belə sözlər yuxarı təbəqələrin dilindən aşağı təbəqənin dilinə də nüfuz edir.

Dillərin kontaktı birbaşa, yaxud dolayı üsulla da reallaşa bilər. Birbaşa kontakt zamanı iki dil bir-birinə başqa dillərin köməyi olmadan təsir göstərir. Məsələn, Azərbaycan və fars dilləri uzun illərdir ki, kontaktdadır və bu kontaktın nəticəsi kimi Azərbaycan dilindən fars dilinə (*tüfəng, qaş, bəbək, əng, bud* və s.), eləcə də fars dilindən Azərbaycan dilinə (*abad, bezar, bəbir, çarmix, çeşni, çəmən, dərman* və s.) yüzrlərlə söz keçmişdir. Birbaşa kontaktda olmayan dillər arasında da qarşılıqlı təsir mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilində Çin dilindən alınmış bəzi sözlər müşahidə olunur: *çin* “doğru, dürüst”, *sini* “boşqab”, *çay* və s. Bu sözlər Çin dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa deyil, başqa dillərin vasitəçiliyi ilə keçmişdir. “Qədim türk lüğəti”ndə qədim türk dilində işlənmiş Çin dilinə məxsus 240 söz verilmişdir [10]. Bu qədim türklərin çinlilərlə yaxın əlaqədə olduğunu aydın şəkildə göstərir. Həmin sözlər inzibati-idarəçilik, məişət, ticarət, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və hərbi leksikaya aiddir. Müq. et: *çan* “bardaq”, *çin* “dürüst, doğru”, *kap* “çanta”, *kög* “nəğmə”, *lü* “əjdaha”, *mir* “bal”, *saş* “rahib”, *sin* “türbə”, *tənsi* “imperator” və s. Bunların çoxu şifahi danışığı dili deyil, qədim türk standart ədəbi dili səviyyəsində qəbul olunub. Bu qəbildən olan Çin sözləri Çin dilindən türk dilinə tərcümə olunmuş abidələrdə müşahidə edilir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir türk dillərində də Çin mənşəli sözlər çox deyil. Xüsusən də, qərbdəki türk dilləri bu baxımdan kifayət qədər fərqlənir. Belə ki, qərbdəki türk dillərində tək-tək Çin sözləri müşahidə olunduğu halda, şərqdəki türk dillərində bu tip alınmaların sayı nisbətən çoxdur. Müasir türk dilləri içərisində uyğur, salar və sarı uyğur dillərində Çin mənşəli alınmaların sayı çoxdur. Bu həmin dillərin daşıyıcılarının Çin Xalq Respublikasında yaşamaqları ilə birbaşa bağlıdır.

Avropa dillərində də dil kontaktlarının fərqli formalarına rast gəlmək mümkündür. Latın və yunan dillərinin kontaktı bunu aydın şəkildə göstərir. Latın dilindəki yunan mənşəli alınmaları tədqiq edən A.V.Qarnik yazır ki, yunanlarla romalıların dil kontaktı bütün tarix boyu daimi idi və iki fərqli formada baş verirdi. Bunlardan birincisi (xarici kontakt), qonşu ərazilərdə yaşayan əhəlinin (yunanların və romalıların) kontaktı kimi dəyərləndirilə bilər. İkincisi isə (daxili kontakt), Yunanistanın Roma tərəfindən işğalından sonra meydana çıxan kontaktdır. İşğaldan sonra çox sayda yunan qul edilərək Romaya və İtaliyaya gətirilir. Onlar burada yaşayır, həkim, yaxud müəllim

işləyirlər. Buna görə də yunanlarla romalıların kontaktı daimi və intensiv idi [7, 13].

Azərbaycan dilində Avropa dillərinə məxsus leksik vahidlərin böyük qismi bu dilə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dili Avropa dilləri (ingilis, alman, fransız, ispan, italyan və s.) ilə birbaşa kontaktda olmasa da, bu dillərə aid yüzlərlə söz Azərbaycan dilində indi də işlənir. Dilçilikdə geniş yayılmış mülahizəyə görə, üçüncü bir dilin iştirakı ilə olan kontakt zamanı bir dilin digər dilə təsiri yalnız dilin leksik sistemini əhatə edir, dilin digər yarusları belə təsirdən kənar qalır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir dilin digər dildən söz alması dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin ilkin göstəricisi hesab oluna bilər. Daha yüksək mədəniyyətə malik toplumun dili nisbətən aşağı mədəniyyətə malik toplumun dilinə daha güclü təsir göstərir. Müasir erməni dilində türk və Azərbaycan dilindən alınmış minlərlə söz var. Bunun əksinə olaraq, istər türk, istərsə də Azərbaycan dilində erməni mənşəli heç bir söz yoxdur. Bu türk və Azərbaycan dili daşıyıcılarının erməni dili daşıyıcıları ilə müqayisədə daha yüksək mədəniyyətə malik olduqlarını aydın şəkildə göstərir.

Dillərin bir-birindən söz alması daimi bir prosesdir. Bu əksər hallarda yeni anlayışların, yeni əşya və hadisələrin, gerçək realilərin meydana çıxması ilə bağlı olur. Bəzi hallarda moda, evfemizm yaratmaq xatirinə də başqa dillərdən söz alınır ki, bunu zərərli tendensiya kimi qəbul etmək olar [17, 170]. Çünki bu zaman dil lazımsız yabançı ünsürlərlə yüklənir. Müasir dövrdə hər hansı bir dilin ən çox təsirə məruz qalan layı həmin dilin mədəni leksikasıdır. Qloballaşmanın təsiri altında hər gün bir dildən digər dilə onlarla söz keçir. Bunların əksəri mədəniyyət, eləcə də informasiya texnologiyaları ilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan dilindəki *kompyuter, displey, monitor, printer, prosessor, sayt, bloq, fleş-kart, smartfon, internet-sayt, internet-klub, videobloq, master-klass, tok-şou, onlayn, art-kafe, biznes-proyekt, biznes-klass, biznes-lanç, brend, fitnes-klub* və s. sözləri buna nümunə göstərmək olar. Bəzi hallarda alınma söz mənbə dildəki yazılışını mühafizə edir. Azərbaycan dilindəki *e-mail, VİP-zal, DVD-format, WEB-sayt, Wi-fi, SD, SMS, MMS, Samsung, SPA-salon, onlayn-market, xəşteq* sözləri ya tam, ya da qismən mənbə dildəki yazılış formasına uyğun gəlir. Qeyd olunmalıdır ki, belə vəziyyətdə yüksək statusa malik dil nisbətən aşağı statusa malik dilə daha güclü təsir göstərir.

Müasir dövrdə başqa dillərdən alınmış sözlərin dilə aktiv şəkildə nüfuz etməsi müxtəlif amillərlə, hər şeydən əvvəl xarici əlaqələr üçün açıq cəmiyyətlərin mövcudluğu ilə bağlıdır. Gündən-günə getdikcə güclənən iqtisadi, siyasi, hərbi, ticarət, mədəniyyət əlaqələri, beynəlxalq turizmin durmadan inkişafı buna münbit zəmin hazırlayır.

Dilçilik ədəbiyyatında başqa dillərdən sözlərin ümumi səbəbləri barədə kifayət qədər bəhs olunub. Tədqiqatçıların bir qismi belə güman edir ki,

başqa dillərdən alınmış sözlər müxtəlif ölkələrin nümayəndələri arasında siyasi, mədəni, iqtisadi əlaqələr şəraitində ortaya çıxan yeni əşya və anlayışları dildə ifadə etmək üçün istifadə olunan üsullardan biridir. Tədqiqatçıların digər bir qismi isə buna etiraz edir, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin həyatını əhatə edən bu zorakı ekspansiyayı qəbul etmir, bunu terminoloji israf adlandırır və dili ağırlaşdırdığını söyləyirlər [8, s.57]. Burada belə bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, başqa dildən söz almaq hər hansı bir qurumun, xarici qüvvələrin əmri, yaxud təzyiği ilə reallaşa bilməz. Dil işarələri ixtiyari olduğu üçün bunun qarşısı alınır. Başqa dildən söz almaq ayrı-ayrı fərdlərlə bağlıdır. Əslində sözü dil yox, həmin dilin daşıyıcıları alır. Başqa dildən sözlərin səbəblərindən biri kimi yenilik, başqalarının diqqətini özünə çəkmək arzusunun, prestijli və müasir görünmək həvəsini göstərmək olar. Xüsusən reklamçılıqda bu cəhət özünü daha çox büruzə verir [8, s.57-62]. Bəzən lazımsız yerə amerikanizmlərin işlədilməsi diqqəti özünə çəkməyin üsullarından biri hesab oluna bilər.

Türk tədqiqatçısı V.Ülkü yazır ki, türklər Anadoluya gəldikdən sonra əvvəllər məşğul olmadıqları bir sıra peşə və sənət sahələrində də işləmək məcburiyyətində qaldılar. Bunun nəticəsində qonşu dillərdən türk dilinə əkinçilik, dənizçilik, dəniz ticarəti, balıqçılıq, inşaat, musiqi ilə bağlı xeyli söz keçdi. Bunlara yunan dilindən alınmış *fasulye* “lobya”, *fidan* “ting”, *vişne* “albalı, gilənar”, *karanfil* “qərənfil, mixək”, *kiraz* “gilas”, *manolya* “maqnoliya”, *mantar* “göbələk”, *marul* “kahı”, *ıhlamur* “cökə”, *tarçın* “darçın”, *körfez* “körfəz”, *liman* “liman”, *gümrük* “gömrük”, *avlu* “həyət, bayır”, *anahtar* “açar”, *uskumru* “skumbriya (balıq)”, *levrek* “xanıbalığı”, *palamut* “qoza, palıd qozası”, *sünger* “süngər”, italyan dilindən alınmış *kaptan* “gəmi kapitani”, *güverte* “göyertə”, *firtına* “firtına”, *lokanta* “restoran”, *masa* “masa”, *karyola* “çarpayı”, *sigorta* “sığorta”, *banka* “bank”, *borsa* “birja”, *fatura* “faktura”, *manifaktura* “manufaktura”, *arma* “gerb”, *dümen* “sükan”, *filo* “donanma”, *iskele* “körpü, taxtabənd”, fransız dilindən alınmış *vapur* “gəmi”, *tren* “qatar”, *bagaj* “baqaj”, *garaj* “qaraj”, *sinema* “kino”, *bilet* “bilet”, *adres* “ünvan”, *şoför* “sürücü”, slavyan dillərindən alınmış *kral* “kral”, *kraliçe* “kraliça”, *izbe* “koma, daxma” və s. sözləri nümunə göstərmək olar [3, s.30]. Müəllifin fikrincə, bu sözlər türk dilində ya olduğu kimi saxlanılmış, ya da türk dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılmış, həmin sözlərdən yeni sözlərin yaradılmasında istifadə olunmuşdur.

Alınma sözlər zaman keçdikcə daxil olduğu dildə adaptasiya olunur, həmin dildə vətəndaşlıq hüququ qazanır, həmin dilin sözlərindən seçilmir. Məsələn, rus dilindəki *блюдо* “qab” (Azərbaycan dilində bu söz *bulud* şəklində “böyük boşqab, uzunsov, ya girdə, dayaz iri boşqab” mənasında işlənir), *буква* “hərflər”, *узба* “koma” sözləri qədim german dilindən, *тепрадъ* “dəftər”, *грамота* “fəxri fərman” sözləri yunan dilindən, *лошадь* “at”, *богатырь* “bahadır, pəhləvan” sözləri isə türk dillərindən keçmişdir. Rus dili bu sözləri öz

xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırdığına görə bu dildə danışanlar həmin sözləri yad ünsür kimi qəbul etmirlər.

Hind-Avropa dillərinin hind-ari dilləri qrupuna daxil olan müasir urdu dilinin lüğət tərkibi bir çox dillərin leksik elementləri əsasında formalaşmışdır. A.Kərimov yazır ki, urdu dilinin lüğət tərkibini adətən iki böyük qrupa bölürlər: uzun inkişaf yolu keçmiş (qədim hind dövründən orta hind mərhələsi vasitəsilə müasir dövrə doğru) hind mənşəli sözlər və alınma sözlər. İkinci qrup sözlər İran (əsasən, fars dili), türk və ərəb, həmçinin Avropa dillərindən, xüsusən ingilis (portuqal və fransız dili ilə yanaşı) dilindən alınmaları əhatə edir [2, s.60]. Həqiqətən də, bu dildə göstərilən dillərdən alınmış xeyli söz var: fars dilindən – *xubsurat* “xoşsifət”, *xuşhal* “xoşbəxt, şad”, *salarcanq* “sərkərdə”, *roznama* “gündəlik qəzet”, *roz-o-şab* “həmişə”, *haftiklim* “bütün dünya, yeddi iqlim”, *quftqu* “söhbət”, *ğamzadə* “qəmli”, *sayeban* “çətir”, *poşak* “geyim” və s.; ərəb dilindən – *ilm* “elm”, *talim* “təlim”, *mudarris* “müdərris, müəllim”, *munazzam* “təşkil olunmuş, nizamlı”, *mubham* “naməlum, mübhəm”, *mutacaviz* “təcavüzkar”, *muştariq* “müştərik”, *muxtara* “ixtira”, *mustakbir* “təkəbbürlü”, *mustakbil* “gələcək” və s.; türk dilindən – *urdu* “ordu”, *yüriş* “yürüş”, *bahadur* “qəhrəman”, *çalak* “çevik”, *bairak* “bayraq”, *elçi* “elçi” və s.; ingilis dilindən – *iskul* “məktəb”, *eksport* “ixrac”, *yunivarsiti* “universitet”, *braik* “əyləc”, *inkam* “gəlir”, *infarmaişn* “məlumat” və s.; portuqal və fransız dillərindən – *otometik* “avtomatik”, *arkestra* “orkestr”, *biskut* “biskvit”, *ofişal* “rəsmi” və s. [2, s.61-76]. Qeyd etmək lazımdır ki, urdu dilinə İran dillərindən alınmalar ya birbaşa kontakt nəticəsində, ya da ayrı-ayrı inzibati institutlar, məktəb, elm, mədəniyyət, din, ədəbiyyat vasitəsilə urdu dilinə keçmiş və vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. İran alınmalarından fərqli olaraq ərəb dilindən alınmalar üçüncü bir dil: fars, yaxud türk dilinin vasitəçiliyi ilə urdu dilinə keçmişdir. Urdu dili daşıyıcılarının müsəlman olması da burada böyük rol oynamışdır. Urdu dilindəki türk alınmaları türk və urdu dillərinin uzunmüddətli kontaktı zamanı alınmışdır. Məlumdur ki, Hindistan bir neçə əsr Zahirəddin Baburun qurduğu Böyük Moğol imperiyasının hakimiyyəti altında olmuşdur. İngilis, portuqal və fransız alınmaları daha sonrakı dövrlərə aid oluna bilər. Bu alınmaların böyük qismi həmin xalqların urdu xalqına göstərdiyi mədəni təsir nəticəsində urdu dilində öz yerini tapa bildi.

Türk dillərindən biri olan Tuva dilinin dialektlərindəki rus dilindən alınmalar da mədəniyyət və məişətin müxtəlif sahələrini əks etdirir. Bunlara nümunə olaraq *maşaan* [rusca машина] “maşın”, *kambaan* [rusca комбайн] “kombayn”, *çirneel* [rusca чернила] “mürəkkəb”, *bajiinki* [rusca ботинки] “ayaqqabı”, *deptat* [rusca депутат] “deputat”, *pareen* [rusca варенье] “mürəbbə”, *santi* [rusca сантиметр] “santimetr”, *kalaabir* [rusca калибр] “kalibr”, *telvizir* [rusca телевизор] “televizor”, *bitaan* [rusca бидон] “bidon”, *pomdor* [rusca помидор] “pomidor”, *kartoş* [rusca картофель, картошка]

“kartof” və digər sözləri göstərmək olar [4]. Çində yaşayan tuvalıların dilində işlənən rus dilindən alınmalar bu dilə monqol dili vasitəsi ilə keçdiyindən monqol dilinin tələffüz xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir [6, s.23].

Dillərin uzunmüddətli kontaktı zamanı kontakta girən dillərdən biri digər dilin sintaktik və morfoloji quruluşuna güclü təsir göstərir və bu təsirin nəticəsində təsirə məruz qalmış dildə həmin dilin özünəməxsus olmayan bir sıra xüsusiyyətlər əmələ gəlir. Məlum olduğu kimi, türk dillərində sintaktik münasibətlər daha çox söz sırası, daha az uzlaşma və idarə əlaqələri ilə ifadə olunur. Deməli, türk dillərinin sintaktik quruluşunun formalaşmasında analitizm sintetizmə nisbətən daha fəaldır. Bu dillərdə söz birləşməsi və cümlə daxilində asılı komponentlər asılı olduqları komponentlərdən əvvəl gəlir: a) mübtədə xəbərdən əvvəl işlənir; b) tamamlıq xəbərdən əvvəl işlənir; c) zərflik xəbərdən əvvəl işlənir; ç) təyin təyin olunandan əvvəl işlənir. Lakin bəzi türk dillərində yad dillərin təsiri altında bütün türk dilləri üçün ümumi olan bu sıralanma pozulur. Bu cəhət daha çox karaim və qaqauz dillərində özünü göstərir.

Karaim dilində sadə geniş cümlələrdə türk dillərinə məxsus sintaksis slavyan dilləri sintaksisi ilə əvəz olunub. Bu dildə digər türk dillərindən fərqli olaraq, cümlə üzvləri sərbəst şəkildə öz yerlərini dəyişə bilirlər. Başqa sözlə desək, karaim dilində cümlə üzvlərinin sırası aşağıdakı kimidir: xəbər → mübtədə → tamamlıq → zərflik (Karaim dilində təyin təyin olunandan həm əvvəl, həm də sonra gəlir. Təyinlər cümlə daxilində xəbərə, mübtədəyə, zərfliyə və tamamlığa aid olur). Karaim dilində slavyan dillərinin təsiri altında III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri də öz yerini dəyişə bilər. Məsələn, *çaçı başımın* “başımın saçı”, *yulduzu köklərin* “göylərin ulduzu”, *kuyruqları koylarının* “qoyunların quyruqları”, *suvu çoğaraxnın* “bulağın suyu”, *akılı adamnın* “adamın ağı” və s. Müq. et: *Tanırm seni yulduzunda köklərinin* “Səni göyün ulduzlarında tanıyıram”; *Aridlar yavlu kuyruqları koylarının* “Qoyunların yağlı quyruqları əridi”; *Suvu bu çoğaraxnın tunuxturadır akılın adamnın* “Bu bulağın suyu adamın ağını aydınladır” [15, s.15-16].

Qaqauz dilində də cümlə üzvlərinin sırasının dəyişməsi ilə qarşılaşırıq. Bu dildə cümlə üzvlərinin sırası bir çox hallarda slavyan dillərinin (daha çox rus dilinin) söz sırasını xatırladır. Belə ki, qaqauz dilində sözlər və morfoloji əlamətlər türkcə olsa da, sintaksis digər türk dillərindən tamam fərqlənir. N.K.Dmitriyevə görə qaqauz dilindəki söz sırası aşağıdakı kimidir: xəbər → zərflik → mübtədə [9, s.258-268].

Dillər arasında kontakt dərinləşdikcə kontakta girən dillərin biri digər dilin morfoloqiyasına da təsir göstərməyə başlayır. Bəzən bu təsir elə bir həddə çatır ki, təsirə məruz qalmış dildə həmin dilə aid olmayan qrammatik əlamətlər yaranmağa başlayır. Məlum olduğu kimi, bir sıra dillərdə özünü göstərən cins kateqoriyası türk dillərində yoxdur. Türk dillərində bioloji cins anlayışını ifadə etmək üçün leksik və sintaktik üsullardan istifadə olunur. Yəni, bu dillərin

leksik tərkibində heç bir morfoloji əlamət olmadan cins anlayışını ifadə etmək gücündə olan sözlər var və cins anlayışı sintaktik yolla da ifadə oluna bilər. Ərəb və Avropa dillərindən alınmış bir sıra sözlərin tərkibində müşahidə olunan cins əlamətlərinin (məsələn, *müəllim – müəllimə, şair – şairə, katib – katibə, aktyor – aktrisa, qraf – qrafınyə* və s.) bu dillərdə cins kateqoriyası əmələ gətirdiyini iddia etmək də düzgün deyil. Bununla yanaşı, türk dillərindən biri olan qaqaüz dilində slavyan dillərinin təsiri altında bu dilin özünəməxsus sözlərində də cins əlamətləri özünü göstərir. Məsələn, *komşuyka* “qadın qonşu” (*komşu* “kişi qonşu”), *baldızka* “baldız”, *gözəlkə* “gözəl qadın”, *corbaçıyka* “qadın sahib” (*corbaçı* “kişi sahib”), *cingənəyka* “qaraçı qadın, gözəlçə” (*cingənə* “qaraçı kişi”) və s. [9, s.252-253]. N.K.Dmitriyev bu faktlara əsaslanaraq qaqaüz dilində samitlərdən sonra *-ka*, saitlərdən sonra *-yka* morfemi ilə formalaşan cins kateqoriyasının olduğunu söyləyir [9, s.252-253]. Qaqauzlar uzun tarixi dövr ərzində slavyan xalqlarının (bolqar, rus, Ukrayna) əhatəsində, onlarla sıx kontakt halında yaşamışlar. Qaqauzların xristian dininə sitayiş etmələrinin də burada mühüm rolu olmuşdur.

Uyğun vəziyyət türk dillərindən olan karaim dilində də müşahidə olunur. Bu dildə cins anlayışı iki morfem – *-ka*, *-ğa* və *-ça* (*-tsa*), *-çe* (*-tse*) morfemləri vasitəsilə meydana çıxır. Müq. et: *oruska* “rus qadın” (*orus* “rus kişi”), *karayka* “karaim qadın” (*karay* “karaim kişi”), *konsuğa* “qonşu qadın” (*konsu* “qonşu kişi”), *buzovka* “dişi buzov” (*buzov* “erkek buzov”), *dostça* // *dosttsa* “rəfiqə” (*dost* “kişi dost”), *biyçe* // *biytse* “xanım, bəyim” (*biy* “bəy”) və s. [15, s.122-124].

Qaqaüz və karaim dillərində özünü göstərən bu təzahürü slavyan dillərinin təsiri hesab etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu morfoloji əlamətlər yalnız isim və sifətlərin bir qrupuna artırılır, kateqoriya yaratmaq səviyyəsində özünü göstərmir. Bu şəkildə qəbul etmiş sözlər söz birləşməsi və cümlə daxilində əlaqəyə girərkən cinsə görə uzlaşma müşahidə olunmur. Qrammatik cins kateqoriyasının əsas əlaməti isə təyinlə təyinolunan, eləcə də mübtəda ilə xəbər arasındakı uzlaşma əlaqəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bir çox başqa dillərində də belə dil təzahürləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Məsələn, fin-uqor dilləri ailəsinə daxil olan saam dilində yad dillərin təsiri altında iltisəqilik əlamətlərinin müəyyən bir qismi itirilmiş, flektivlik əlamətləri qazanılmışdır [12]. Məlum olduğu kimi, fin-uqor dilləri iltisəqi dillər qrupuna aid edilir və bu dillərdə flektivlik əlamətləri müşahidə olunmur.

Başqa bir nümunə. Nepaldakı əsas dillərdən biri olan nevar dili Çin-Tibet dilləri ailəsinə daxildir. Bu ailəyə daxil olan dillər amorf quruluşa malik olduqlarına görə həmin dillərdə qrammatik münasibətlər daha çox söz sırası və intonasiya ilə verilir. Nevar dili uzun illər hind-ari dillərinin təsiri altında olduğuna görə bu dildə hal, cəmlilik, növ və zaman kateqoriyası formalaşmışdır.

Belə ki, nevar dilində ismin adlıq, erqativ, yiyəlik, yönlük, yerlik və alət-çıxışlıq halları mövcuddur. İstər isim, istərsə də feilə məxsus kateqoriyalar şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlir. Bütün Çin-Tibet dilləri üçün xarakterik olan ton nevar dilində özünü göstərmir [19, s.13].

Dil kontaktları problemi ilə bağlı məsələrdən biri də kontakta girən dillərin geneoloji baxımdan təsnifidir. Kontakt nəticəsində kontakta girən dillərin birində digər dilin təsiri ilə elə xüsusiyyətlər formalaşır ki, həmin dilin aid olduğu dil ailəsindəki yerini müəyyənləşdirmək çətin olur. Çində yaşayan eynuların dilini buna nümunə göstərmək olar. Bu dil Çinin şərqində, Kaşğardan Xotana qədər uzanan Böyük İpək yolunun cənub qolunun üzərində yerləşən kiçik yaşayış məntəqələrində yaşayan kiçik etnik qrupun dilidir və yalnız bu içmə üzvlərinin ünsiyyətinə xidmət edir. Fonoloji sistemdə ahəng qanununun işlək vəziyyətdə olmasına, iltisafiliyin aşkar şəkildə müşahidə edilməyinə baxmayaraq tədqiqatçıların gəldiyi son nəticə bundan ibarətdir ki, eynu dili hind-Avropa dillərinin İran qrupuna daxildir. Eynuların yaşadığı ərazi İran dillərinin (fars, tacik, bəluç, kürd, talış, osetin, tat və s.) yayıldığı bölgələrdən (İran yaylası, Orta Asiya, Pamir dağları) kifayət qədər uzaqda yerləşir. Başqa sözlə desək, eynuların digər İran dilli xalqlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Onlar hər bir tərəfdən uyğurların əhatəsində yaşayırlar. Eynuların hamısı ikidillidir, lap uşaq yaşlarından uyğur dilini bilir və başqaları ilə ünsiyyətə girəndə uyğur dilindən istifadə edirlər. Uyğur dilinin təsiri altında eynu dilində ahəng qanununa tabe olan cəmlik şəkilçiləri (-lar, -ler), yerlik hal şəkilçiləri (-da, -de, -ta, -te), sifətin müqayisə dərəcəsi şəkilçisi (-raq, -rek) formalaşmışdır. Müq. et: eynuca *xana-da* ~ uyğurca *öy-de* “evdə”, eynuca *şeb-de* ~ uyğurca *keç-te* “gecədə”, eynuca *xurd-raq* ~ uyğurca *kiçik-rek* “kiçiktəhər”, eynuca *kemte-rek* ~ uyğurca *az-raq* “aztəhər” və s. Eynu dilində bütün köməkçi morfemlərin uyğur dilinə uyğun gəlməsinə baxmayaraq eynularla uyğurlar bir-birini başa düşürlər. Buna səbəb eynu dilinin leksik tərkibinin İran mənşəli sözlərdən ibarət olmasıdır. V.İ.Belikov yazır ki, M.Svodeşin yüz sözlük siyahısına aid olub eynu dilində işlənən 24 sözdən 15-i fars dilinə (*uşbur* “qarın”, *kalaş* “böyük”, *xor-* “yemək”, *ateş* “alov, atəş”, *ser* “baş”, *bisyar* “çox”, *kox* “dağ”, *şeb* “gecə”, *nis* “yox”, *yek* “bir”, *kes* “adam”, *xurd* “kiçik, balaca”, *saş* “daş”, *du* “iki”, *ab* “su”), 6-sı isə uyğur dilinə (*men* “mən”, *awu* ~ *ewu* // *aşu* ~ *eşu* “o”, *bu* “bu”, *sen* “sən”, *nime* “nə”, *kim* “kim”) məxsusdur. Bu faktlara əsaslanan V.İ.Belikov belə bir nəticəyə gəlir ki, eynu dili uzun əsrlər uyğur dilinin təsiri altında olmuş İran dillərindən biridir. Uzunmüddətli kontakt nəticəsində eynu dili özünün bütün qrammatikasını və baza leksikasının yarısını itirmişdir. Eynu dilinin qrammatik strukturunun ayrı-ayrı elementlərinin mənşəyi və yaranma səbəblərini izah etmək olar, lakin qeyd etmək lazımdır ki, dil sisteminin bu şəkildə formalaşması yalnız eynu dilinə məxsusdur [5].

Eynu dilində baş verən dəyişmələri təkcə həmin bölgədə uyğurların demoqrafik üstünlüyü, yaxud uyğur dilinin yüksək prestijli dil olması ilə izah etmək olmaz. Burada uyğur mədəniyyətinin rolu da qiymətləndirilməlidir. Uyğurlar Mərkəzi Asiyanın ən mədəni xalqlarından biri kimi bu bölgədə müxtəlif etnoslarla əlaqədə olmuş və onlara mədəni təsir göstərmişlər. Eynular da bu bölgədə uyğurların mədəni təsirinə məruz qalmışlar.

Bura qədər söylədiklərimizi ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

1. İstər dillərin inkişafının əvvəlki dövrlərində, istərsə də müasir dövrdə dil kontaktları dillərin zənginləşməsinin əsas vasitələrindən biri olmuşdur və olmaqdadır. Dünyada təmiz dil olmadığına görə istənilən dildə yad dil elementləri var və araşdırma yolu ilə həmin elementləri müəyyənləşdirmək mümkündür.

2. Kontakt zamanı daha yüksək mədəniyyətə malik olan toplum daha aşağı mədəniyyətə malik toplumun dilinə təsir göstərir. Dil daşıyıcılarının demoqrafik üstünlüyü, dilin iqtisadi gücü həm təsir göstərən, həm də təsirə məruz qalan dil üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

3. Bir dilin digər dilə təsiri kontaktın zamanından, sürəkliliyindən birbaşa asılıdır. Qısamüddətli kontakt zamanı təsirə məruz qalan dilin lüğət tərkibində müəyyən dəyişiklik müşahidə olunursa, uzunmüddətli kontakt zamanı təsirə məruz qalmış dilin təkcə lüğət tərkibində deyil, eləcə də fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşunda innovasiyalar əmələ gəlir və bu yenilik zaman keçdikcə daha da güclənir və genişlənir.

4. Uyğun struktura malik olan dillər arasında kontaktın dilçilik nəticələri fərqli struktura malik olan dillər arasındakı kontaktın dilçilik nəticəsindən fərqlənir.

5. Dillər arasındakı kontakt birbaşa ola bildiyi kimi, üçüncü bir dil vasitəsi ilə də reallaşa bilər. Bu zaman təsirə məruz qalmış dilin lüğət tərkibində müəyyən dəyişiklik baş verir, dilin fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşu təsirdən kənar qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Həsənov H.* Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: Bakı Universiteti, 2001, 399 s.

2. *Kərimov A.* Urdu dilinin qrammatikası, Bakı: Adiloğlu, 2010, 400 s.

3. *Ülkü V.* Türkçenin Zenginleştirilmesi // Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi, 3:1, 2006, s. 25-33

4. *Бавуу-Сюрюн М.В., Ондар М.В.* Русизмы в диалектах тувинского языка https://www.tuva.asia/journal/issue_20/6715-bavuu-syuryun-ondar.html.

5. *Беликов В.И.* Языковые контакты и генеалогическая классификация http://www.philol.msu.ru/~otipl/new/main/articles/belikov/vib-jazykovye_kontakty.Pdf.

6. *Гансux X.* Особенности тувинской речи жителей Ценгала. Автореф. дис. ... кандю филол. наук. Новосибирск, 2009, 27 с.

7. *Гарник А.В.* Греческие лексические заимствования в латинском языке, Минск: БГУ, 2015, 54 с.

8. *Гончарова Л.М.* Иноязычная лексика в туризме: мода или необходимость // Русская речь, №5, 2011, с.57-62

9. *Дмитриев Н.К.* Строй тюркских языков, Москва: Издательство восточной литературы, 1962, 607 с.

10. *Древнетюркский словарь.* Ленинград: Наука, 1969, 678 с.

11. *Захватаева К.С.* Языковые контакты: базовые понятия и их стратификация. Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена, № 126, 2010, с. 165-170

12. *Керт Г.М.* Саамский язык (Кильдинский диалект). Фонетика, морфология, синтаксис, Ленинград: Наука, 1971, 356 с.

13. *Королев Н.И.* Неварский язык. Москва: Наука, 1989, 130 с.

14. *Мечковская Н.Б.* Социальная лингвистика. М.: Аспект Пресс, 2000, 207 с.

15. *Мусаев К.М.* Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология, Москва: Наука, 1964, 344 с.

16. *Хауген Э.* Процесс заимствования // Новое в лингвистике. Языковые контакты. Вып. 6, Москва: Прогресс, 1972, с. 344-381

17. *Широков О.С.* Языковедение. Введение в науку о языках. Москва: Добросвет, 2003, 736 с.

18. *Шхумишхова Р.А.* Заимствованные слова – названия пищи в русском языке второй половины XX века // Алманах современной науки и образования, 2009, №2 (21), в 3-х ч. Ч. III, сс. 192-194

19. *Genetti C.* A grammar of Dolakha Newar, Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2007, 595 p.

20. *Thomason S.G.* Language contact: An introduction, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001, p. 310

21. *Weinreich U.* Languages in contact, findings and problems, New York: Linguistic circle of New York, 1953, p.148

22. *Winford D.* An introduction to contact linguistics, Oxford: Blackwell, 2003, p. 416